

A reformáció öröksége

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2018

Megjelent a

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Ált.

a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

és az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatásával

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A reformáció öröksége / szerkesztette: Kolumbán Vilmos József. - Cluj-

Napoca : Editura Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca, 2018

Index

ISBN 978-606-93498-8-5

I. Kolumbán Vilmos, József (ed.)

2

Tárgykultúra vagy könyvkultúra? Református könyves műveltség a Magyar Királyság délkeleti területén a 18. század második felében¹

Bevezetés

A hitújításnak köszönhetően a könyv – mindenekelőtt a könyvek könyve, vagyis a Biblia – komoly gondolkodásformáló erőre tett szert. Ebben persze nagyon nagy szellemi támogatást kapott a humanizmustól, és jelentős technikai segítséget Gutenbergtől, hiszen a reformátorok a nyomtatott könyv feltalálásával a sokszorosítást fel tudták használni hittételeinek terjesztésére. Témánk szempontjából ez azért érdekes, mert a Szentíráshoz való ragaszkodással a reformáció azt érte el, hogy a könyv – pontosabban a Biblia – templomhelyettesítő toposz lett: lehetővé vált, hogy a vallási kultuszt ne csak a templomban éljék át az emberek, hanem a könnyen hordozható könyv segítségével bárhol. A könyv tárgyi funkciójának ilyen jellegű átalakulása nem állt meg a vallási kultusz metamorfózisánál, hanem a 16. századra egy olyan kommunikációs forradalom zajlott le, amely a nyomtatott könyvön keresztül kívánta a világ egészét bemutatni, annak működését megmagyarázni. Tehát a könyvről mint tárgyról alkotott vélemények ekkortól tekintettek úgy arra, mint a kultúra alapvető információhordozójára.²

* Hegyi Ádám a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának oktatója. Felsőfokú tanulmányait a Szegedi tudományegyetemen (2000) és az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen (2011) végezte. Kutatási területe: kora újkori egyetemi kiadványok története. A Békési Református Egyházmegeye művelődéstörténete a 18. században. Református olvasmányműveltség a 18. században: könyvkötő lelkészek, a könyvlopás története, egyetemi diákok olvasmányélményei, vallásellenes és vallásvédő olvasmányok elterjedése Magyarországon. Svájci–magyar kulturális kapcsolatok a 18. században.

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú kutatási témapályázata segítségével készült.

² Békési Sándor: A könyv mint templomhelyettesítő toposz a reformátoroknál. In: F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció*. Gondolat, Budapest 2009, 92–109.

A reformátorok által képviselt új világkép viszont nem feltétlenül került összhangba a népi vallásossággal. Egyszerűen azért nem, mert a könyv mint tárgy a protestánsok között elkezdte a faragott képeket is helyettesíteni. Ez pedig teljesen ellentmond a hitújítás szellemiségének. Kálvin és társai nem azért építették az egyházat a Szentírásra, hogy azt kultikus tárgyként tiszteljék. Mégis a protestáns laikus vallásosságban továbbra is nagy igény mutatkozott a katolikus egyházban ismert szentelményekre, látványos rítusokra.³

Az olvasmánytörténeti kutatásokban mára már általánosan elfogadott tény az, hogy Nyugat-Európában a 18. század során az úgynevezett intenzív olvasás helyét fokozatosan átvette az extenzív olvasás, vagyis az ismétlődő (intenzív) olvasmányok helyét (Biblia, katekizmus, bibliai történetek, kalendárium stb.) olyan olvasmányok vették át, amelyek az újraolvasás helyett a mindig újabb (extenzív) tartalmak felé fordultak. A szakirodalom erre a jelenségre előszeretettel használja az „olvasási düh” kifejezést, amelyen azt értik, hogy a felvilágosodás hatására óriási lendületet kapott az újabb és újabb olvasmányok olvasása.⁴

A Békési Református Egyházmegyében viszont az „olvasási dühnek” alig találjuk nyomát, ezért tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a Magyar Királyság délkeleti részén élő reformátusok művelődésre használták-e a könyvet, vagy inkább státuszszimbólumnak tartották azt? Másként mondvá arra vagyunk kíváncsiak, hogy a nyomtatott könyv valóban akkora kommunikációs erőt képviselt-e, amit a 16. században a reformátorok elvártak tőle, vagy sem. A nyomtatott könyvet valóban információhordozónak tekintették, vagy csak egy presztízsértékű tárgynak?

A Békési Református Egyházmegye a 18. században

A Magyar Királyság délkeleti területén élő reformátusokat egyetlenegy egyházigazgatási egységbe szervezték, a Békési Református Egyházmegyébe. A békési egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, amely Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál és Temes vármegyékben, valamint a katonai határőrvidéken élő reformátusokat szervezte egy egyházigazgatási egységbe. Az itt élő kálvinisták alapvetően falvakban vagy mezővárosokban laktak, a nagyobb városokban az általunk vizsgált időszak-

³ Tüskés Gábor: A protestáns közösségek népi kultúrájának néhány kérdése. In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, 14 (1987), 215–233.

⁴ Frédéric Barbier: *A könyv története*. Osiris, Budapest 2005, 247–248. Neumer Katalin: Ongon innen és túl. In: Neumer Katalin (szerk.): *Kép, beszéd, írás*. Gondolat, Budapest 2003, 7–23.

ban még nem jöttek létre egyházközségek: az aradi, a temesvári és a nagybecskereki gyülekezetek egytől egyig 1821 után alakultak meg. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a *Carolina resolutio* alapján jött létre, ekkor összesen huszonnégy egyházközségből állt.⁵

A *Türelmi rendelet*, majd az 1791. évi 26. törvény életbelépésével alapvetően megváltozott a református egyház helyzete: a katolikus elnyomás fokozatosan csökkent, és a református egyház gyarapodásnak indult. Ez a folyamat egyértelműen megfigyelhető a békési egyházmegye esetében is, mert az állam által gyakorolt vallási tolerancia hatására a gyülekezetek elkezdtek szellemileg és anyagilag is gyarapodni. Ebben a fejlődésben kisebb megtorpanást jelentett II. József kudarcba fulladt török háborúja, hiszen több egyházközség közel feküdt a harcok helyszínéhez, de a békekötést követően a helyzet normalizálódott, és az egyházmegye további fejlődésnek indult.⁶

Vizsgált periódusunk során az egyházmegyében több új egyházközség alakult meg. Ezek egy része a Bánságban letelepedett protestánsokból szerveződtek meg, másik része pedig kertésztelepülésként jött létre. 1821-ben a következő egyházközségek tartoztak az egyházmegyéhez: Ágya, Battonya, Békés, Békéssámson, Békésszentandrás, Bélzerénd, Borossebes, Debeljácsa, Doboz, Erdőhegy, Feketegyarmat, Gyoma, Gyorok, Gyula, Gyulavári, Hódmezővásárhely, Kispereg, Köröstarcsa, Liebling, Magyarittebe, Makó, Mezőberény, Nagyzerénd, Öcsöd, Pankota, Reformátusdombegyháza, Reformátuskovácsháza, Rittberg, Szentes, Vadász és Vésztő.⁷

A bevezetőben feltett kérdések megválaszolásának érdekében elemzésünket a következőképpen építjük fel. Először megvizsgáljuk, hogy az egyházmegyében valóban művelődésre használták-e a könyvet, vagy inkább státusszimbólumként egyfajta reprezentációs funkciót töltött-e be? Ezt követően ki fogunk arra térni, mennyire félték az emberek az írástól illetve támogatták azt, mivel a szóbeliség és

⁵ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. 3. köt. Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, Debrecen 1908, 86. Felix Milleker: *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*. Karl Wittigshlager, Pančevo 1925, 77–78., 92–94.

⁶ Charles W. Ingrao: *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. Cambridge University Press, Cambridge 2000, 211. Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba – Szeged 1992, 79–81. Karl Vocelka: *Enlightenment in the Habsburg Monarchy: History of a Belated and Short-Lived Phenomenon*. In: Ole Peter Grell – Roy Porter (ed.): *Tolerance in Enlightenment Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000, 202.

⁷ Kis Bálint: *i. m.* 85–91.

az írásbeliség egymáshoz való viszonyának rekonstruálásából meg tudjuk állapítani, hogy a szövegek olvasását vagy hallgatását részesítették-e inkább előnyben. Végül azt is megnézzük, mekkora távolságból jutottak el egy-egy közösséghez, családhoz, személyhez a könyvek és az információk. Ez a szempont azért érdekes a számunkra, mert ennek segítségével el tudjuk dönteni, hogy a könyv milyen kommunikációs erőt képviselt. Vajon a nyomdatermékekből tájékozódtak az egyházmegyében vagy más kommunikációs csatornákat használtak?

Státusszimbólum

Papp János öcsödi rektor és káplán 1794-ben egy részeg pillanatában kijelentette, hogy Mózes egy impostor volt, valamint a feltámadás csak egy humbug.⁸ Egy egyházi személy szájából ez igen durva kijelentés, de tudjuk, hogy a felvilágosodás idején a Kárpát-medencében többször szóbeszéd tárgya lett a „három impostor” története. Ebben a történetben három vallásalapítót, Mózes, Jézust és Mohamedet emlegették. A róluk szóló könyv létezésének legendája a középkorig nyúlik vissza, amikor állítólag II. Frigyes német-római császárt vádolta meg a pápa azzal, hogy a három vallásalapítót csalónak titulálta. A 17. századig egy sor adat szól arról, hogy eretnekek hivatkoztak a három impostorról szóló könyvre, de maga a szöveg valószínűleg a 17. század előtt nem létezett. Ekkor is kompilációval állították elő a művet és három verzió is készült belőle: *De tribus impostoribus*, *De imposturis religionum* és *Traité des trois imposteurs (L'esprit de Mr. Benoit de Spinoso)* címen. Az egyes művek szövegei részben Spinoza munkásságán alapultak, de más radikális filozófusok művei is beépültek ezek szövegeibe.⁹ Vajon Papp a hírhedt filozófus, Spinoza műveit olvasta Öcsödön?

A kihallgatási jegyzőkönyv szerint Papp alig forgatott könyveket: amikor az egyházi bíróság arról faggatta őt, honnan, milyen olvasmányokból szerzett tudomást ilyen filozófiai gondolatokról, egyszerűen csak azt felelte, hogy „A Fel támadásról a mit szóllottam, azt nem magamtól mondtam, hanem külső országai tanúlt emberekről. Hasonlóan hogy Mózes is impostornak mondtam, azt is azoktól.”¹⁰ Ezek szerint az öcsödi káplán számára a kereszténység alapjait

⁸ Barcsa János: *i. m.* 311.

⁹ Balázs Péter (ford.): *Spinoza élete és szelleme. Értekezés a három impostorról*. SZTE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged 2006. Boros Gábor: *Impostorok*. In: *Filozófiai Szemle* 42 (1998), 382–384.

¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Továbbiakban: TtREL) I.1.b.35.595. nr. 2. *Papp Jánosnak feltett kérdések és válaszok az ügyében, Öcsöd, 1794. november 9.*

kikezdő gondolatok megértéséhez nincs szükség könyvre, helyettük elég csak szóbeszédre hagyatkozni. Papp számára a könyv biztosan nem volt státuszszimbólum, de a műveltség alapja sem. Érdekes, hogy a negatív könyvkultúra jeleit nemcsak Öcsödön, hanem másutt is megtaláljuk.

Köröstarcsán Szalontai László leánytanító azzal vádolta meg Pap Mihály falusi jegyzőt, hogy az istentiszteleteken udvariatlanul viselkedett: nem állt fel a többiekkel és az igehirdetés ideje alatt „holmi Históriai könyveket olvasott”.¹¹ Védekezésében Pap azt állította, hogy ez legfeljebb kétszer történt meg vele, de akkor sem szórakoztató irodalmat, hanem fizikoteológiai munkákat olvasott:

„[...] Hogy Predikatio alatt könyvet olvasok, még pedig holmi históriákat. Ez tetemes hazugság, mert én prédikatio alatt soha sem olvastam, hanem talám vagy kétszer esett meg, hogy Communio alatt, míg az emberek és Asszonyok communicáltak Sandert és Derhamot olvastam, [...]”¹²

Pap ügyesen védekezett, amikor William Derhamot és Henrik Sandert említette, mert a ők a református egyházban népszerű filozófiai irányzatnak, a fizikoteológiának a képviselői voltak. Mint tudjuk a fizikoteológia azt hangsúlyozta, hogy a természet kutatás az ember hasznára van, mert ezzel is Isten művét dicséri. Másként mondván a természettudományok kutatási eredményeit összegeztethetőnek tartotta a teológiával, mert azokat nem tekintette a vallás lerombolóinak.¹³ Ráadásul Derham és Sander magyar fordításai egytől egyig nyolcadrét alakban jelentek meg.¹⁴ A könyvek mérete azért érdekes, mert a tanú a vádlott háta mögött állt, ezért egy nagy fólióalakú könyv bibliográfiai adatait könnyen elolvashatta volna, viszont a históriás művek gerincmérete megegyezett Derham és Sander munkáinak méretével, így Pap nyugodtan állíthatta, hogy hitbuzgalmi könyveket olvasott, miközben feltételezhetjük, hogy valóban ponyvát olvasott.

¹¹ TtREL I.1.b.51.1048. nr. 4. *Több tanúvallomás és intézkedés, ha Pap Mihály nem vonja vissza tanait, akkor excommunicáltassék, 1811. október 11.*

¹² TtREL I.1.b.51.1048. nr. 5. *Pap Mihály vallomása szerint ittas volt, amikor a templomban azokat mondotta és bocsánatot kér, 1811. október 14.*

¹³ Szauder József: *Az estve és Az álom keletkezése (Csokonai és a felvilágosodás)*. In: Szauder József: *Az estve és Az álom*. Szépirodalmi, Budapest 1970, 225–230. Vörös Imre: *Szőnyi Benjámin természeti világképe*. In: Imre Mihály (szerk.): *Szőnyi Benjámin és kora 1717–1794*. Bethlen Gábor Református Gimnázium, Hódmezővásárhely 1997, 22., 24.

¹⁴ Heinrich Sander: *Az istennek jósága és böltsessége a természetben*. Wéber, Pozsony-Komárom 1794. William Derham: *Physico-theologia, az az az Isten lételének és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmuttatása*. Trattner Tamás, Bécs 1793.

Az öcsödi és a köröstarcsai eset pontosan tükrözi azt a kettősséget, amely jellemezte az egyházmegyében élőknek az olvasásról kialakított gondolkodását: bizonyos esetekben tisztelték, és a haladás legfőbb zálogának tartották a nyomdatermékeket, máskor meg ellenségesen viszonyultak hozzá. Nem meglepő, hogy az adott helyzetből adódó érdekek sokszor befolyásolták ezeket a megnyilatkozásokat.

A paraszti vagyoneleltárak szerint a háztartásokban már a 18. század végén a könyvek tárolására külön bútort tartottak, amely azt mutatja, hogy a nyomdaterméknek a család életében volt valamilyen szerepe. Sajnos a könyvtartó tékák megléte még nem jelenti azt, hogy az azokban őrzött könyveket valóban olvasták is, de az, hogy ezeket külön felsorolták az ingóságok között, az azt mutatja, hogy valamilyen jelentőséget tulajdonítottak nekik. Minden bizonnyal így volt ez Pető István hódmezővásárhelyi lakos esetében is, akinek 1790-ben írták össze vagyonát, amelyben egy könyvtartó tékát is megemlítettek.¹⁵

Borossebesen Vég János lelkész helyzete 1818-ra annyira lehetetlenné vált, hogy kénytelen volt elhagyni a települést. A pap elleni tömeges hisztéria részeként a helyi lakosok az írott törvényeket őrző jegyzőkönyvet tekintették minden bajuk okozójának, azért azt megpróbálták megsemmisíteni:

„Mikor Felsőségnek rendeléseit és parantsolatit előttök olvasom azt merik mondani, hogy az ő dólgaikban sem Király sem Püspök nem parantsol. Sőt egy részeges veszekedő paraszt Patkó János nevezetű ember kikapván a protocollumot kezemből a földhöz letötte, hogy ne olvassam nekik.”¹⁶

Ehhez hasonlóan Öcsödön is minden baj okozójának tartották a hivatalos iratokat, mert 1794-ben Kiss András helybeli lakos a bírói lajstromokat megcsonkította. Nyilvánvalóan ezt azért tette, mert úgy gondolta, ha elpusztítja az adóösszeírást, akkor mentesülni fog a közterhek alól. Arra nem gondolt, hogy az iratok elpusztításával a törvényi kötelezettségei nem fognak eltűnni.¹⁷

Szintén tudatosan rongálták meg a kisperegiek is az anyakönyvüket. Tudjuk, hogy 1787-ben az Egyekről elüldözött reformátusok Kisperegen alapítottak új gyülekezetet, de amíg az új egyházközség megszervezésére engedélyt kaptak, addig több éven keresztül nyomorogtak a pusztában. Hitükhöz viszont annyira

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár – Hódmezővásárhelyi Levéltár (továbbiakban: MNL CsML – HL) IV.A.1001.a.3. *Protochollum oppidi Vásárhely 1772–1794*, p. 531.

¹⁶ TrREL I.29.i.209. Vég János kérvénye az egyházmegyéhez, Borossebes, 1818. nap és hónap nélkül.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár V.662.a.1. nr. 14. 1794. Kiss András 44 éves öcsödi református lakos. In: *Tanácsülési és peres jegyzőkönyvek 1782–1848*.

ragaszkodtak, hogy az eklézsia iratait magukkal vitték, és lekipásztort is tartottak. Mégis valami arra készítette őket, hogy az anyakönyvből néhány lapot kitépjenek. Az egyháztagnak szerint ezt azért cselekedték, mert szükségük volt üres papírra, hogy hivatalos ügyeiket intézni tudják, Szentiványi Sámuel prédikátor szerint viszont így tüntették el az 1769 és 1786 között egyházkövetésre ítélt személyek névsorát.¹⁸ Ez a rongálás egyértelmű jele annak, hogy a könyvet (matriculát) olyan információhordozónak tekintették, amelynek megsemmisítésétől azt remélték, hogy bűnös múltjuk feledésbe merül. Azzal nem számoltak, hogy a közösségi emlékezet is megőrizte rovott múltjukat, mivel csak az írott információtól tartottak.

Haldoklók esetében viszont egészen másként állt a helyzet, mert több olyan esetet is ismerünk, amikor valaki hangsúlyozottan könyvek vásárlására adakozott. Ez azért érdekes, mert a végrendeelkezők gyakran hagytak pénzt egyházukra, iskolájukra és a szegényekre, de kevesen ragaszkodtak ahhoz, hogy bizonyos összeget csak könyvek vásárlására szabad fordítani. Hódmezővásárhely lakosságának többsége iskolázatlan paraszti társadalmi réteghez tartozott, mégis 1785-ben Kis Albert és 1789-ben Nagy Szabó István diákok tankönyvszükségletére adott néhány forintot.¹⁹

A nyomtatott könyvek szimbolikus jelentőséget tulajdonító paraszti világ nyomára bukkanunk Debretzeni István szentesi írástudatlan lakos végrendeletében, mert fontosnak tartotta, hogy bibliájáról és egyéb könyveiről is rendelkezzen.²⁰ Testamentumát ugyancsak egy vonással írta alá, de nagyon valószínű, hogy rendszeresen újraolvasott olvasmányairól van itt szó. (Kristóf Ildikó kutatásaiból tudjuk, hogy a kora újkorban Magyarországon létezett egy olyan társadalmi réteg, amelyik hitbuzgalmi műveket, kalendáriumokat lassan el tudott olvasni, de írni nem tudott.)²¹

1785-ben Gyomán nemcsak státusszimbólumnak tekintették a könyvet, hanem az abból megszerezhető tudást is nagyra értékelték, mert a lakosság arra

¹⁸ Arad Megyei Levéltár (Továbbiakban: AML) jelzet nélkül Kisperegi (egyeki) anyakönyv 1765–1821.

¹⁹ MNL CsML – HL IV.A.1001.g.5. Kis Albert végrendelete, Hódmezővásárhely, 1785. december 11. MNL CsML – HL IV.A.1001.g.1. Esküdt Nagy Szabó István végrendelete, Hódmezővásárhely, 1789. augusztus 28.

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár – Szentesi Levéltár (Továbbiakban: MNL – CsML – SzL) V.A.102.k.2. nr. 350. Debretzeni István végrendelete, Szentes, 1820. július 15.

²¹ Sz. Kristóf Ildikó: A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? In: *Acta Papensia* (2002/1–2), 3–28.

panaszkodott, hogy az egybegyűltelek előtt a település jegyzője nem olvasta fel szóról-szóra a körrendeleteket és hirdetményeket, hanem csak kivonatolva ismertette azokat. A gyomaiak úgy érezték ez visszaélésre adhatott alapot, mert nem tudták megismerni a jogszabályok valódi tartalmát. Mindezt a vármegyei közigazgatás is észrevette, és utasította a jegyzőket, hogy „az currenseket szorol szora elolvasni és ugy nékik magyarázni” legyenek kötelesek.²² Ez az eset tökéletes példája annak, hogy a békési egyházmegyében a könyvet felemás módon ítélték meg. Fentebb említettük, hogy Borossebesen és Öcsödön meg akarták semmisíteni a jogszabályokat tartalmazó köteteket, Gyomán viszont ahhoz ragaszkodtak, hogy minél pontosabban megismertessék a könyvekben található paragrafusokat.

A könyvgyűjteményekkel való rendszeres törődés is arra utal, hogy azokat kulturális értékük, információtartalmuk miatt különösen fontosnak tartották. Hódmezővásárhelyen a presbitérium többször is tárgyalta az egyházközség és az iskola könyveinek sorsát. A határozatok tanúsága szerint nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy pontosan nyilvántartsák, milyen művekből állt a gyűjtemény, és kik használhatták azt. Sőt! Az eltűnt példányok visszaszerzésével is megpróbálkoztak. Így például 1796-ban elkészítették az egyházközség könyveinek jegyzékét, és pontos szabályok szerint meghatározták, hogy abból milyen szegény vagy árva gyerekek kaphattak egy-egy iskolai tanévre tartós használatra egy-egy példányt. 1805-ben felszólították Halmi Pál elhalt tanár örökösait, hogy az elhunyt hagyatékából szolgáltatassák vissza az iskola könyveit. 1811-ben már nem az egyház, hanem az iskola könyveinek inventarizálását rendelték el.²³

1818-ban Magyaritében egy családi Bibliában található bejegyzéseket a lelkész bizonyítékként fogadott el, mert az anyakönyvben elfelejtették rögzíteni Juhász András és Puskás Sára Erzsébet nevű lányának a megszületését. A család viszont feljegyezte a családi Bibliába a kislány születését, amelyet a lelkipásztor hitelesnek fogadott el.²⁴ Ezek szerint a paraszti írásbeliség számára fontos információhordozó eszköz volt a Biblia, amelyet az egyház is elismert.

²² Magyar Nemzeti Levéltár – Békés Megyei Levéltár (Továbbiakban: MNL – BML) V.A.317.b.5. p. 37. *Curren* 1785. Daka István: Gyoma története az újratelepüléstől az 1848. évi polgári demokratikus forradalomig. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*, Gyoma Nagyközség Tanácsa, Gyoma 1977, 83.

²³ Hódmezővásárhely-ótemplomi Református Egyházközség Levéltára (Továbbiakban: HÓREL) I.180.b.3. 1796. január 6. és 1805. július 21. In: *Presbitéri jegyzőkönyv 1795–1806*. HÓREL I.180.b.4. 1811. március 11. In: *Presbitéri jegyzőkönyv 1807–1833*.

²⁴ Történelmi Levéltár Nagybecskerek Magyaritetei keresztelési és házassági anyakönyv 1812–1843.

Kispepergen szintén találunk arra utaló jeleket, hogy az írásbeliség jelentőségét fontosnak tartották. Ebben az esetben a jogbiztosító iratok hosszú távú megőrzésén volt a hangsúly: a letelepedési szerződés létfontosságú volt a falu lakosai számára, mégis 1818-ra az eredeti dokumentum már elveszett, csak az akkor élő öregek emlékezetéből tudták megállapítani annak hozzávetőleges tartalmát. A lelkész kimondottan megharagudott ezért a gyülekezetre, mert úgy gondolta – szerintem joggal –, hogy az egyházközség felelőtlenül viselkedett, és nem voltak tisztában az okiratok jelentőségével:

„Fájlalni lehet! hogy az Instansoknak kevés gondjok vólt mind az itt emlékezetbenn forgó Instantiáknak, mind pedig ama betses tzedultáskának megtartására. Úgy annyira, hogy már most semmi legkissebb a' Felsőbb hejekenn megfordúlt Irásoknak emlékezeténél egyebb nints. Nints meg a' tzedulátska, sem semmi resolutióval nem bírnak. Semmi protocollumba nem ment: ennél fogva semmi bizonyosra nem lehet akadni, az itt leparjált[?] tsekély tudositásnál egyébbre. Hová lett, kiadták e kezeikből, vagy nem lévén reá gond, eltévedtek, nem tudnak már most semmit is szóllani rólla.”²⁵

Státusszimbólum vagy művelődési eszköz? Forrásaink alapján egyik sem. Ugyan találunk olyan eseteket, amikor a békési egyházmegyében élők a könyvre mint reprezentációs eszközre tekintenek, és vannak olyan adataink is, amikor hasznosnak tartják annak olvasását, mégis az adatok heterogén jellegéből adódóan azt kell mondanunk, hogy a könyv nem töltött be kizárólagosan státusszimbólumi szerepet, de nem is tartották csak azt a műveltség zálogának. A helyzet tisztánlátásának érdekében ennél a pontnál értünk el ahhoz, hogy a könyv reprezentatív jelentősége mellett a tanulmány elején megfogalmazott vizsgálódási célok közül a szóbeliség és az írásbeliség szerepét megvizsgáljuk.

Szóbeliség vagy írásbeliség?

A kora újkorban Magyarországon a lakosság többsége analfabéta volt, de az emberek életük során rendszeresen találkoztak az írásbeliséggel. Kristóf Ildikó ezzel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy az olvasásnak és az írásnak eltérő funkciókat tulajdonítottak a társadalom különböző rétegeiben. Véleménye szerint a paraszti műveltség ismerte az íróeszközöket és a lajstrom, könyv, cédula, kalendárium külső megjelenési formáit, hiszen ezekkel találkoztak a hétköznapi napokban, például jogi szerződésekben. Mégis a parasztság többsége az írással

²⁵ Kispeperi Református Egyházközség levéltára b.1. *Omniárium* 1818–1839.

hadilábon állt, ezért az írott dokumentumokra sokszor úgy tekintettek, mintha azok varázserővel bírtak volna. A magyarországi boszorkányperek jegyzőkönyveiből megállapítható, hogy az írásra a társadalom egy részében egyfajta mágikus erőként tekintettek, amelyből az következik, hogy sokszor a nyomtatott könyveket nem a funkciójuknak megfelelően használták, hanem boszorkányságra, varázslásra. Erre jó példa az, amikor imakönyveket kincskeresésre használtak. Magyarországon a kora újkorban az írni-olvasni tudó emberek sokszor megbélyegzett, gyűlölt személyiségnek számíthattak egy archaikus közösségen belül.²⁶

A Békési Református Egyházmegyében a 18. században ilyen archaikus közösségeket már nem találunk, és a könyv felhasználási módjáról sem alkottak ennyire torz képet. Mégis érdekes példákat találunk arra, hogyan viszonyult egymáshoz az írásbeliség és a szóbeliség.

A hivatalos ügyintézéshez egyre inkább szükség volt arra, hogy az adott illető írásban nyújtsa be kérvényét, panaszát, feljelentését. Ennek ellenére a falusi bíráskodásban teljesen bevett gyakorlatnak számított az, hogy a lakosság szóbeli kérvénnyel fordult az előjárókhhoz. Gyomán például 1797 és 1806 között alig fordult elő, hogy valaki írásban nyújtott volna be valamilyen panaszt, helyette inkább szóban tették azt.²⁷ Szintén gyomai az az adatunk is, amely a szóbeliség és az írásbeliség párhuzamos együttélést mutatja. Az agyvérzést kapott lelkipásztor helyett ideiglenesen szolgáló Úri Sándor körül kisebb botrány alakult ki, mert Úri a település vezetőivel konfliktusba keveredett.²⁸ Az esperes rendezni akarta az ügyet, ezért vizsgálatot indított, amelynek során mind a szóbeli, mind az írásos panaszokat figyelembe vette: *a dolgot rész szerént mellőző, rész szerént egyenesen meg valló írásos és szóbeli feleletekből a tetemesebb vád pontokat nagy részént igaznak látta.*²⁹ Ezek szerint bevett szokás volt a szóban elhangzott állítások elfogadása is, amely miatt meg kell néznünk, milyen helyzetekben tartották fontosnak az írni tudást hasznosítani, hiszen a rögzített információ elvileg hosszú távon megőrizhető, és sokkal kevésbé lehet hamisítani.

Szinte az összes egyházközségre igaz az, hogy a 18. század során kezdték el a saját egyházközségük hivatali írásbeliségét, habár ennek mennyiségében és minőségében igen nagy eltéréseket tapasztalunk. Véleményem szerint a hivatali írásbeli-

²⁶ Kristóf Ildikó: "Istenes könyvek – ördögös könyvek" In: *Népi kultúra – népi társadalom* 18 (1995), 67–104.

²⁷ MNL – BML V.A.317.f.2. *Peres jegyzőkönyvek 1797–1806.*

²⁸ Hegyi Ádám: A lelkész és a gyülekezet viszonya 1802-ben Úri Sándor gyomai káplán esetének tükrében. In: *Ethnographia* 127 (2016/2), 258–272.

²⁹ TtREL I.1.b.42.807. *Egyházmegyei közgyűlés kivonata, Gyoma, 1803. szeptember 27.*

ség legnívósabb produktuma a szentesi egyházközség krónikája, amely a 18. század közepétől kezdve a katolikus egyházban használt historia domushoz hasonlóan évről évre rögzítette a gyülekezet történetét.³⁰ Ehhez hasonlóan Hódmezővásárhelyen is komoly írásbeliség volt, amely leginkább Szőnyi Benjámintevékenységének volt köszönhető.³¹ Az újonnan létrejött egyházközségek viszont nem tudtak ilyen rendszeres írásbeliséget fenntartani. A reformátuskovácsnázi kertészek 1820-ban arról panaszkodtak, hogy *notarius nélkül soká nem lehetünk, magunk közt sints senki, a ki tsak egy levelet el olvasson, vagy egy passust adjon, a mi minden nap szükséges vólna.*³² Miközben mindent megtettek annak érdekében, hogy az egyházigazgatáshoz szükséges dokumentumokat rendszeresen vezessék, és ennek érdekében Gyulán beszereztek egy anyakönyvnek és egy jegyzőkönyvnek alkalmas kötetet.³³

Az egyházközségek életében igen komoly problémát jelentett annak felkutatása, hogy mikor jött létre az adott településen a református gyülekezet. A vésztői lelkipásztor 1786-ban kétségbe esve állapította meg, hogy semmilyen írásos dokumentum nincs a templom eredetéről, de még a közösségi emlékezet sem tudta azt egyértelműen megmondani, hogy *mitsoda vallású emberek építették ezen templomot, mi féle nemzettség tisztelte benne az Istent arra senki nem emlékezik.*³⁴ Ehhez hasonlóan alakult a helyzet Borossebesen is, mert 1806-ban a lelkipásztorok csak 1765-ig visszamenőleg tudta kideríteni a gyülekezetben szolgált lelkipásztorok neveit, a többi információ az írásbeliség hiánya miatt elveszett.³⁵

A kisebb gyülekezetnek számító Ágyán viszont 1799-ben már az iskola számára egy önálló jegyzőkönyvet nyitottak, amely azért érdekes, mert önálló iskolai

³⁰ Takács Edit (közread.): *A szentesi református ekklezsia története 1700–1825.* NKA, Szentes 2001, [elektronikus dokumentum], <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/> (Megnyitva: 2018. január 7.)

³¹ Szeremley Samu: *Szőnyi Bénéiamin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794.* Hornyánszky Viktor, Budapest 1890.

³² TrREL I.29.i.155. *Kovácsnázi előjáróság levele az espereshez, Kovácsnáza, 1820. április 30.* In: *Reformátuskovácsnáza 1807–1883.*

³³ Reformátuskovácsnázi Református Egyházközség levéltára I.265.e.1. *Kurátorai számadás 1821–1863.*

³⁴ Vésztői Református Egyházközség levéltára I.450.a.1. *Keresztelési (1759–1816), halotti (1772–1816) és házassági (1772–1818) anyakönyv omniáriummal.*

³⁵ Borossebesi Református Egyházközség levéltára b.1. *Lelkészi névsor 1765–1848, Kurátorai számadás 1812–1846, Mindenés jegyzőkönyv (1806) 1824–1849.*

iratkezelés a békési egyházmegyében csak a nagyobb iskolaközpontokra volt jellemző, mint például Hódmezővásárhelyen, Békésen és Szentesen.³⁶

Egészen más szempontból érdekes a békési reformátusok íráskultúrája. Adataink szerint Békésen a 18. században egy kéziratot passiót egészen 1766-ig rendszeresen lemásolták a kántorok egymás között.³⁷ Nyilvánvalóan azért tették ezt, mert a nagypéntekenként rendszeresen elénekelték Krisztus szenvedéstörténetét, és az állandó használat miatt az eredeti mű elrongyolódott. Sajnos ma egyetlen példány sem fellelhető ebből a kéziratból, de most számunkra maga a tény érdekes. Egész pontosan az a különleges ebben, hogy rendszeresen másolták a művet, és azt kéziratban terjesztették. Mivel a református egyház a 18. században szigorúan fellépett a passió éneklése ellen, ez megmagyarázza – az elrongyolódáson kívül –, miért kéziratban másoltak azt egymás között: a békésiek ragaszkodtak egy néphagyományhoz, amelyet a hivatalos egyház katolikus elhajlásnak tartott. Adataink szerint a 18. század végén a passió éneklése már nem volt szokásban Békésen, de az évtizedeken keresztül tartó rendszeres másolás azt mutatja, hogy az írást nagyon hasznos eszköznek tartották a kántorok, amely segítségével sokáig megőrizhették üldözött hagyományukat.³⁸

Az írás hasznosságát és jelentőségét nemcsak titkos másolatok készítésekor tartották sokra az egyházmegyében élők, hanem az egyházi élet más területén is. Szentesen a gyülekezeten belül keletkezett konfliktus okának megmagyarázása-kor tekintettek úgy az írásra, mint hasznos eszközre. Békésen a lelkipásztor elleni fellépés eszközének tekintették az írás alkalmazását.

1821-ben Szentesen létrejött egy kisebb csoport, amely szervezett formában fordult el az egyháztól: Szépe János, Szépe Pál és Szalai János évek óta nem jártak templomba, az úrvacsoraosztásokon nem vettek részt. Éppen ezért a presbitérium ki szeretne deríteni, hogy miért távolodtak el így az egyháztól, de ez nagyon nehezen ment, mert a vádlottak nem tudták írásban megfogalmazni panaszaikat. Az egyházfegyelmi ügy tárgyalásának irataiból viszont kiderül, hogy a lázongók csoportja mindenképpen szeretne volna írásban is előadni érvelését, vagyis a szóbeliséggel szemben az írásbeliséget részesítették előnyben:

³⁶ TtREL I. 29. a. 2. Közgyűlés, Gyulavári, 1799. február 28.

³⁷ Durkó Antal: *Békés nagyközség története*. Petőfi Nyomda, Békés 1939, 105.

³⁸ Molnár Ambrus: A passió mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben. In: Hopp Lajos – Küllös Imola – Voigt Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest 1988, 497–535. Bárdos Kornél: Harcok a passió éneklése körül Magyarországon, *Theológiai Szemle* (1971/9–10), 296–303.

„...hogy nékiek még előbb embert kell ara másutt keresni a kik az ő panaszait, és nehézségeiket írásba tudja tenni; azonban azóta is, ezt nem tellyesítvén, hanem szüntelen folytatván és szaporítván botránkozató sértegetéseiket, az eklésia és a közjó ellen törekedő lázasztásaikat.”³⁹

Szentesen az írással nemcsak ők álltak hadilábon, mert 1788-ban Szőnyi Pál lelkész ellen lefolytatott vizsgálat során a meghallgatott tanúk közül egyedül a prédikátor, Szentmiklósi Sebők Sámuel tudta kézjegyével ellátni tanúvallomását, míg a református egyház gondnoka, Basó Mihály és Csoó István tanító „keze kereszt vonásával” hitelesítette a jegyzőkönyvet.⁴⁰ Ennek ellenére az írásbeliség fejlődésének vannak nyomai Szentesen, mert 1830-ban már nyugalmazott tanítóként Csoó István saját aláírásával tudta ellátni végrendeletét.⁴¹

Békésen szintén komoly közösségformáló ereje volt az írás használatának, és ez nemcsak a vallási szokások megőrzésében jelentkezett – lásd korábban a passió másolását –, hanem a műveletlen paraszti közösségekben is. Az iskolázatlan békésiek számára komoly érdekérvényesítő szereppel bírt az írásbeliség, amikor 1817-ben a lelkészük, Zilahi János ellen írásban meg tudták fogalmazni panaszait. Az egyházkerületi levéltárban fennmaradt autográf kézirat írásképéből egyértelműen megállapítható, hogy azt olyan ember írta, akinek komoly szellemi erőfeszítést okozott pár sor megfogalmazása, hiszen a folyamatos vonalvezetés helyett a betűket csak rajzolni tudta. Ráadásul láthatóan békési í-ző nyelvjárásban fogalmazott, amely szintén árulkodik származásáról, miközben nem volt tisztában a toldalékok írásmódjával, és a központosági jeleket sem ismerte:

„Bikisi biro Uram nak adsik

Bikisi birák uramék tegnap a gyűlésben meg nem montuk de most meg mongyuk, ha Zilait a papságbúl három hét alatt kentek ki nem teszük mink vagy a biro uram házát vagy törvény bírojét vagy más esküt ember házát tempora teszük nekünk papnak kel a kiskáplány meg a visztüi pap már mindenik igirkezet

³⁹ Szentes-Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára (Továbbiakban: SzNREL) I. 375. b. 2. 1 Presbiteri jegyzőkönyv 1816–1827.

⁴⁰ TrREL I. 29. i. 67. Szőnyi Pál elleni tanúvallomások jegyzőkönyve, 1788. május 28. In: Hódmezővásárhely 1765–1841.

⁴¹ MNL – CsML – SzL V. A. 102. k. 1. nr. 416. Csoó István emeritus tanító végrendelete, Szentes, 1830. június 17. In: Végrendeletek (1731–) 1802–1849(–1890). Csoó annyira ügyesen képezte magát, hogy 1825-ig 44-szer olvasta végig a Bibliát. Takács Edit: i. m. II. köt., 394.

[más kézzel:] 27a aprilis 1817 reggeli 5 órákor az uttzán találatott."⁴²

Egyébként a pap ellen lázadók elérték céljukat, mert annak ellenére, hogy a Zilahi ellen beterjesztett vádak nem bizonyultak valósnak, mégis a helytartótanács azt javasolta, hogy a lelkipásztor költözzön el Békésről. Cserébe fel is ajánlották számára a gyomai lelkészséget. Zilahi mégsem volt hajlandó elmenni a városból, inkább állás nélkül maradt ott egészen 1841-ben bekövetkezett haláláig.⁴³

Összességében megállapíthatjuk, hogy az írásbeliséget a békési egyházmegyében élő minden rendű és rangú személy hasznosnak tartotta, törekedett annak használatára. Ennek minősége persze igen különböző volt, mégis a közgondolkodásban az írásról kialakított vélemény az írásbeliséget kezdte többre tartani a szóbeliséghez képest. Ez azt is jelenti, hogy a könyv nemcsak reprezentatív funkciót töltött be, hanem kulturális értéknek is tekintették azt még akkor is, ha néha megsemmisítésével kívánták a helyzetükön javítani. A tanulmány elején viszont felhívtuk arra a figyelmet, hogy nem elég annak eldöntése, mennyire volt szimbolikus jelentősége a könyvnek az egyházmegyében, mert ezzel össze kell vetni, hogy milyen távolságból szereztek be az emberek a könyveiket: csak helyben, vagy országos, esetleg nemzetközi kapcsolatokat is felhasználtak ehhez? Ennek megválaszolása azért fontos, mert ebből tudjuk eldönteni, hogy a könyv milyen kommunikációs erőt képviselt. Vajon a nyomdatermékekből tájékozódtak az egyházmegyében, vagy más kommunikációs csatornákat használtak?

A könyvek útjai

Sajnos nagyon kevés adatunk van arról, hogy a 18. században a Békési Református Egyházmegyében élők hogyan szereztek be a könyveiket. Az esperesség területén működő könyvkötők egész biztosan közreműködtek ebben, hiszen például Barta Mihály makói könyvkötő bejárta a katonai határőrvidéket, és a temesvári vásárra is eljutott. Levelezéséből kiderül, hogy a lelkészi kar számára különböző teológiai műveket szállított. Mivel a szentesi és a hódmezővásárhelyi könyvkötők árukészletéről pontos információkkal is rendelkezünk, egyértelműen kijelenthetjük, hogy a békési egyházmegyében a könyvkötők egész biztosan köz-

⁴² TrREL I.1.b.69.1516. nr. 1. *Tomcsányi Kristóf szolgabíró vizsgálata Békésen, Békés, 1817. április 27.* In: *Zilahi János békési lelkész pere a városi elöljárókkal 1822.*

⁴³ Durkó Antal: i. m. 109. Szegedi Károly: *A békési reform. egyházban szolgált lelkipásztorok.* Báró Dreschel Géza könyvnyomdája, Békés 1904, 20–22. Tóth Julianna: *A békési református gyülekezet küzdelmes századai.* Békés város önkormányzata, Békés 2002, 31–32.

remüködtek abban, hogy a református híveket könyvekkel ellássák. Ennek mértéke és minősége viszont igen sekély volt, mert a könyvkötők csak hitbuzgalmi műveket, ponyvát, Szentírásokat és tankönyveket forgalmaztak.⁴⁴ Ez azt jelenti, hogy a könyvkötők regionális szinten biztosították az alapvető olvasmányokhoz való hozzájutást, de rajtuk keresztül nehéz volt a hazai vagy az európai szellemi vérkeringésbe bekapcsolódni. Ezen a helyzeten az egyházkerület sem javított, mert az egyházkormányzatnak a könyvet népszerűsítő tevékenysége kimerült az új énekeskönyvek, illetve bibliák forgalmazásában.⁴⁵

Fontos viszont itt megjegyeznünk, hogy az általunk vizsgált időszakból ismerünk egy olyan gyűjteményt, amely rendkívül gazdag volt külföldi kiadású munkákból, és a tulajdonosa soha sem járt külföldön. Ő egy alföldi mezővárosban rektorként szolgált, ahol ugyan működött könyvkötő műhely, de kizárt dolog, hogy könyveit a könyvkötőn keresztül szerezte volna meg, mert amint fentebb láttuk, ezek a mesterek nem foglalkoztak komolyabb kiadványok forgalmazásával. Az illetőt Fábíán Jánosnak hívták, és gyűjteményében feltűnően sok külföldi kiadású kötet volt, amelyeket nagyrészt meg lehetett szerezni Magyarországon is, mégis igen ritka kivételnek tekinthető a könyvtára, mert annak állományát helyben, és a régióban biztosan nem tudta beszerezni. Ugyan semmilyen bizonyítékunk nincs arra vonatkozólag, hogy a könyveit külföldről hozatta volna, de minden bizonnyal kilépett a helyi közösség kereteiből, és érdeklődéséből adódóan a lehető legmesszebből is igyekezett könyveket beszerezni.⁴⁶

A nemzetközi, klasszikus értelemben vett műveltebb könyvkereskedelem mégis elérte az egyházmegyét. Igaz erre csak egyetlen egy levélből értesülünk. A levelet 1807-ben Frey Ferenc Bécsből küldte valamelyik lelkipásztornak, de a levél címezése elveszett, így nem egyértelmű kinek szól. Mivel maga a dokumentum az esperesi iratok között maradt fenn, logikusnak tűnne, hogy az 1807-ben szolgáló esperes, Kuthi Ádám volt a címzettje. A levél szövegéből viszont kiderül, hogy a levelet Gyulára küldték, az esperes viszont Öcsödön élt. Sokkal valószínűbb, hogy a valódi címzett a gyulai prédikátor, Juhász István volt. Juhász kiválóan beszélt franciául, míg Kuthi francia nyelvtudásáról nem tudunk semmit.

⁴⁴ Hegyi Ádám: Szükségtelen bibliothécák és folyton csak olvasó lelkészek a Békési Református Egyházmegyében a 18. század végén. In: *Mediárium* 8 (2014/3), 5–24.

⁴⁵ Például 1813-ban minden egyházközséggel tudatták, hogyan lehet új kiadású énekeskönyvekhez hozzájutni. SzNREL I. 375. c. 2. *Felsőbbhatósági körrendeletek 1812–1859.*

⁴⁶ Hegyi Ádám: Fábíán János békési református tanító veszedelmes könyvei. In: Nyerges Judit – Zvara Edina – Verók Artilla (szerk.): *Monographia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára.* Kossuth, Budapest 2016, 260–267.

Tudjuk viszont, hogy Juhász bibliofil volt, még a gyulai tűzvész idején is az egyik legfontosabb dolga könyvtárának megmentése volt.⁴⁷ Ráadásul a gyulai uradalomban 1820-ban dolgozott egy Frey József nevű tiszttartó, így elképzelhető, hogy a levél írójának családja gyulai kötődésű volt.⁴⁸

Frey Ferenc levelében arról tudósította Juhász Istvánt, hogy Bécsben különböző könyveket vásárolt meg számára, egyben arra is utalt, hogy egy bizonyos Burdanalus nevű szerző műveihez alig lehet hozzájutni, ezért örült, hogy egyáltalán egy kiadást meg tudott szerezni. Sajnos nem sikerült kideríteni, miért tartózkodott Frey Ferenc Bécsben, Frey József gyulai tiszttartóhoz kapcsolódó feltételezhető rokoni szálakon kívül életéről sem tudunk semmit. A levél szövegéből viszont úgy tűnik, hogy franciául nem tudott, mert Louis Bourdaloue nevét többször is tévesen írta le. Juhász viszont szinte csak francia nyelvű könyveket kért tőle, amelyek az eddig bemutatott olvasmányokhoz képest sokkal változatosabbak, és kifinomultabb érdeklődésről tesznek tanúbizonyságot.⁴⁹

Néhány más jellegű forrásunk azt mutatja, hogy könyveket egyáltalán nem nagy távolságból, hanem csak az adott településről szerezték meg. Egy Szalai Sándor nevű hódmezővásárhelyi lakos 1818-ban egy kéziratos kolligátumot állított össze Bod Péter *Kösziklán épült ház ostroma* és Losonczy Hányoki István *A keresztyén vallásnak világos tüköre* című műveiből. Szalai kolligátuma azért érdekes, mert ő eredeti nyomtatott könyveket másolt le, és a kéziratban rögzítette is, hogy a másolást Hódmezővásárhelyen végezte.⁵⁰ Szalai életéről nem tudunk semmit, de számunkra ez nem jelent gondot, mert annyit meg tudunk állapítani, hogy Vásárhelyen a 18. századi vezető magyar református gondolkodók könyveihez hozzá lehetett jutni. Tehát helyi szinten a ponyván és a legalapvetőbb imádságoskönyveken kívül igényesebb olvasmányokat is megszereztek az érdeklődők.

Nagyon sok olyan jellegű levél maradt fenn, amelyben könyvek további sorsáról rendelkeztek. Ezeket általában lakóhely-változtatás vagy haláleset miatt írták, amikor a rokonság gondoskodott a kötetek elhelyezéséről. 1788-ban Marjalaki Dániel gyomai lelkipásztor arról tudósította Szentmiklósi Sebők Sámuel szente-

⁴⁷ Héjja Julianna: *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*. OSZK, Budapest 2003, 28–29.

⁴⁸ Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Békés Megyei Levéltár, Gyula 2009, 216.

⁴⁹ TrREL I. 29. c. 14. *Frey Ferenc levele ismeretlennek, Bécs, 1807. október 7. In: Esperesi hivatal, teendő, jogkör 1787–1884*.

⁵⁰ „De scripsit H. M. Vásárhely Die 17a Decembr. 1818. Per Alexandrum Szalai mp.” Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtára (Hódmezővásárhely) F Q 48

si lelkészt, hogy azok a kötetek, amelyeket Szentmiklósi megvásárolt, már be vannak csomagolva Kabán, és onnan bármikor el lehet azokat szállítani Szentesre.⁵¹ A tiszántúli egyházkerület püspöke, Benedek Mihály azért írt levelet Juhász István öcsödi lelkésznek, hogy meghalt öccse könyveinek sorsát elrendezze. Benedek egyszerűen annyit kért Juhásztól, hogy testvére könyveit küldje el neki Debrecenbe.⁵²

A fentebbi adatok első pillanatra azt mutatják, hogy a regionalizmus erős volt az egyházmegyében, mert sok könyv a régióon belül vándorolt, és cserélt gazdát. Nem szabad viszont elfelejtenünk, hogy ez a néhány adat egészen biztosan nem tükrözi az egyházmegye teljes olvasmányosságát, tehát egyáltalán nem tekinthető a belőlük levont következtetés hitelesnek. Mivel nem tudjuk, hogy az olvasmányok többsége hogyan jutott el az egyházmegyébe, csak annyit jelenthetünk ki, hogy az egyszerűbb, igénytelenebb olvasmányokhoz az adott településen is hozzá lehetett jutni, míg a komolyabb művek beszerzéséhez legalább hazai kereskedői vagy értelmiségi kapcsolatok voltak szükségesek.

Mit is jelent ez? A válasz egyszerű. Az egyházmegyében a hétköznapi élet során az olvasni tudók vékony táborában rendszeresen forgatott könyveket. Számukra a nyomtatott könyv valóban olyan kommunikációs csatorna volt, amelyet a tanulmány elején említett hitújítók elképzelték, viszont az egyházmegye teljes egészét nem érte el a nyomtatott könyv kultúrája. Helyette sokszor csak a szóbeli információkra építették az emberek a tudásukat. A bemutatott források szerint valóban előfordult, hogy a könyvet szimbólumnak, tárgynak tekintették, amelyet legjobban a könyvcsonkítások mutatnak. Az írásbeli ügyintézésre való nagy igény viszont azt mutatja, hogy az egyházmegyében élők számára a könyv már nem egy varázserővel bíró tárgy volt, hanem a kultúra hordozója.

⁵¹ TtREL I.29.c.7. Marjalaki Dániel gyomai lelkész levele Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperesnek, Gyoma, 1788. december 17. In: *Elegyesek 1796–1901.*

⁵² TtREL I.29.i.147. Benedek Mihály levele Juhász Istvánnak Benedek Pál hagyatéka és könyvei ügyében, Debrecen, 1813. április 6. In: *Öcsöd 1787–1883.*

Tartalom

Lektori salutem! (Kolumbán József Vilmos, Gudor Kund Botond) 5

A reformáció öröksége

Rácz Emese: A reformáció 1717-es évfordulójára írt vitairatról 9

Benkő Tímea: Harmóniás éneklés a reformáció 300 éves emlékűnnepén

Erdélyben 22

Gordán Edina: Tofeus Mihály (1624–1684) kolligátumkötete

a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban 36

Ősz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai 45

Kolumbán Vilmos József: Az Endemann-per újabb kutatása 65

Kovács Sándor: Egy unitárius értelmiségi életpályája a 17. század

fordulóján 84

Zsigmond Attila: Adatok Ikafalvi B. János élettörténetéhez 95

Bartha Zoltán: A felekezeti váltás aránya a 18. századi erdélyi

nemesség körében 116

Lukács Olga: Protestánsellenes intézkedések az önkényuralom évtizedében

(1849–1860) 136

Bibza Gábor: Nyomtatott káték a Kárpát-medencében (1538–1711) 147

Sógor Géza: Bullinger hatása Erdélyben diákokkal és lelkipásztorokkal

való levelezése tükrében 153

Nagy Norbert Levente: Régi református egyházi énekek

a népi emlékezetben 160

Geréb Miklós: A Fiú Isten problematikája Szász Domokos

prédikációiban 176

Kurta József: Liturgikaoktatás a kolozsvári Református Theológiai

Fakultáson (1895–1948) 186

Berekméri Árpád Róbert: Esperesi vizitációk a Marosi Református

Egyházmegyében az impériumváltástól 1927-ig 203

Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában.

Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns

világszervezetek értekezletein az 1960-as években 219

Somogyi Alfréd: Sörös Béla emlékezete 246

Czinke Zsolt: A (cseh)szlovákiai magyar református sajtó története a két világháború között – különös tekintettel a Református Világszemle szerepére.....	254
Hermán M. János: Magyar protestáns menekültek pásztorolása a nyugat-európai államokban 1944-től 1956-ig	266
Hermán M. János: Hatvan éve alakult a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat (1957–2017)	281
Az erdélyi reformáció a misszió és felekezeti közti kapcsolatok tükrében Európa és Erdély	
Gudor K. Botond: Az erdélyi római katolikus káptalan feloszlása és az erdélyi reformáció kezdete: a Gyulafehérvári Református Egyházmegye kialakulása	293
Ana Dumitran: A misszió és prozelitizmus között, a protestantizmus sikerei az erdélyi románok körében és ennek lecsapódása a román történetírásban	307
Verók Attila: Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században.....	311
Kolumbán Vilmos József: Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban	324
Bálint Emese: Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában	338
Gróf László: Uri János, Nagykőrös szülötte – Oxford halhatatlan tudósa (1724–1796)	354
Feiszt György: Református jelképek a magyar heraldikában a Vas megyei református eklézsiák pecsétlenyomatainak példáján.....	370
Fopkje Ruchama van de Beek: Egyházi kapcsolatok Erdély és Hollandia között holland protestáns szempontból: misszió, ökumené vagy prozelitizmus?	379
Szabó Emília: Felekezeti és tudósság. Buczy Emil levelezése Kazinczyval.....	388
Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás századai	
Monok István: Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában.....	411

Buzogány Dezső: „Kertész az egyház veteményeskertjében” A 16. századi szász iskolarendszer mint analógia a magyar számára	427
Sipos Gábor: Angol könyvek a kolozsvári református kollégium könyvtárában a 17. század második felében.....	438
Verók Attila: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken.....	445
Jan Andrea Bernhard: Ábécédária (ábécéskönyvek) és olvasókönyvek a humanizmustól a reformációig. Az ábécéskönyvek jelentősége a reformátori gondolkodásmód elterjesztésében a 16. századi Európában	457
Gudor K. Botond: A nagyenyedi kollégium nemzetközi kapcsolatai a 17–18. században: az újkori református lelkészképzés kihívásai.....	468
Rácz Emese: Tankönyvek a nagyenyedi kollégiumban a 18. század közepén.....	495
Gordán Edina: Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei.....	520
Hegyi Ádám: Tárgykultúra vagy könyvkultúra? Református könyves műveltség a Magyar Királyság délkeleti területén a 18. század második felében	544
Szabó Emília: Szépirodalmi kísérletek a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban a zsebkönyvek korában, a nagyenyedi <i>Virágkosár</i>	561
Kovács Kálmán Árpád: A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)	586
Orosz István: Kálvin János és a kamatszedés szabadsága.....	604
Tódor Imre: A felekezeti és a nem felekezeti középiskolát választó tanulók jellemzőinek vizsgálata Hargita megyében	616